

ABŞERONDA QAFQAZ FLORASINDAN OLAN BİTKİLƏRİN EKOGENETİK TƏRKİBİ VƏ İNTRODUKSIYA PERSPEKTİVLİYİ

Bayramov A.Ə.

AMEA Mərkəzi Nəbatat Bağ, AZ1004, Bakı ş., Badamdar yolu, 40

AMEA-nın Mərkəzi Nəbatat Bağında aparılan çoxillik tədqiqat işlərinin və praktiki təcrübələrin nəticələri əsasında Qafqaz florasını, quru subtropik zona üçün perspektivli introduksiya mənbəyi saymaq olar. Məqalədə Qafqaz florasından introduksiya olunmuş növlərin botaniki-coğrafi analizi verilib, onların eko-genetik tərkibi göstərilib və ayrılmış qrupların ayrı-ayrılıqda perspektivliyi müəyyənləşdirilib.

Açar sözlər: *introduksiya, Qafqaz, flora, növlər, analiz, perspektiv.*

Floranın ekogenetik tərkibi onun növ və cins areallarının analizi əsasında müəyyənləşdirilir. Məhz areal çərçivəsində məkan və zaman münasibətlərində ekogenez, yəni bitkinin ətraf mühitə uyğunlaşması gedir. İlkin olaraq arealda, sonralar isə miqrasiya zamanı, bitki orqanizminin reaksiya norması əldə edilir ki bu da onun introduksiya şəraitində adaptiv dərəcəsini müəyyən edir.

Qafqaz florasını əhatə edən ərazi introduksiya zonası ilə (Bakı, Abşeron) vahid botaniki-coğrafi rayon təşkil edərək geniş floristik spektrə malikdir. Qafqaz növlərinin introduksiya tədqiqatlarına cəlb keçən əsrin 30-cu illərindən başlanıb. 80-ci illərin ortalarına Qafqaz florasından cəlb olunmuş növlərin sayı 434-ə (154 cins, 52 fəsilə) çatmışdır [3]. Toplanmış bu böyük faktiki material tədricən ümümləşdirilib analiz olunmalıdır. Təqdim olunan məqalədə Qafqaz florasından introduksiya olunmuş əsas növlər quru subtropik şəraitində ekoloji davamlıq və perspektivliyinə görə ayrılıb və ekogenetik qruplara bölünmüşdür.

Aşağıdakı siyahıda Qafqaz florasından introduksiya olunmuş əsas cinslərin adları göstərilir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illər istər Nəbatat Bağında, istərsə də şəhər yaşıllaşdırılmasında inventarizasiya aparılmayıb. Buna görə göstərilən növ və cinslərin qalıb-qalmamağı haqda məlumat yoxdur. Lakin bütün sayılan növ və cinslər müxtəlif illər kolleksiyada olub, geniş kulturada aprobasiyadan keçmişdir, elmi-tədqiqat işlərdə və hesabatlarda əks olunmuşdur [1, 2, 4].

Abies Mill., Acantholimon Boiss., Acer L., Achillea L., Albizzia Durazz., Alcea L., Allium L., Alnus Gaerth., Arrhenatherum Beauv., Asparagus L., Asphodeline Reichenb., Astragalus L., Atraphaxis L., Atriplex L., Bellevalia La Payr., Betula L., Calligonium L., Carpinus L., Celtis L., Clematis L., Colchicum L., Colutea L., Corylus L., Cotinus Mill., Cotoneaster Medik., Crataegus L., Crocus L., Cyclamen L., Cynodon Rich., Danae Medik., Dioscorea L., Diospyros L., Elodea L., Elytrigia Desv., Ephedra L., Eremurus M.B., Euonymus L., Fagus L., Festuca L., Ficus L., Foeniculum Mill., Fraxinus L., Galanthus L., Gimnospermium Spachlad., Gladiolus L., Gleditsia L., Grossularia Mill., Hedera L., Hydrocharis L., Ilex L., Iris L., Jasminum L., R Quercus L., Leucojum L., Lilium L., Limonium Mill., Lycium L., Malva L., Mentha L., Merendera Ram., Morus L., Narcissus L., Nepeta L., Ocimum L., Orchis L., Ophrys L., Ornithogalum L., Osmunda L., Paeonia L., Paliurus Mill., Parrotia persica (DC) C.Mey., Pennisetum Rich., Periploca L., Physalis L., Picea Dietr., Pinus L., Piracantha Boem., Pistacia L., Platanus L., Plumbago L., Poa L., Polypodium L., Populus L., Portulaca L., Potentilla L., Primula L., Pteris L., Pterocarya Kunth., Punica L., Pyrus L., Rhamnus L., Rheum L., Rhus L., Ribes L., Rosa L., Rosularia (DC) Stapf., Ruscus L., Salix L., Salvinia Micheli., Sedum L., Selaginella Spring., Sempervivum L., Smilax L., Sorbus L., Stratiotes L., Taxus L., Tilia L., Tillea L., Thymus L., Tulipa L., Ulmus L., Vallisneria L., Viscus L., Vitex L., Vitis L., Zefranthes Hert., Zerkova Spach., Ziziphus Mill., Zoysia Willd.və başqaları.

Göstərilən cinslərə aid Qafqaz növlərinin areal analizi (arealların tipi və sinifi Grossqeymə görə verilib) [5] göstərir ki kolleksiyada və becərmədə daha çox kserofit tipinə daxil olan Aralıqdəniz və Ön Asiya sinifləri təmsil olunub.

Məlumdur ki, Aralıqdəniz sinifinə daxil olan növlərin arealları Aralıq dənizin sahilboyunda yerləşir. Bu rayonun florasına aid olan növlər ekoloji plastikliyə malik olaraq geniş ərazi tuturlar. Kolleksiyada və becərmədə bu növlərin ağac-kol və ot qrup bitkiləri kütləvi yayılıb. Qafqaz florasından bu sinifin keçirici, yəni aralıqdəniz –iran və aralıqdəniz-iran-turan qruplarına daxil olan növlər daha perspektivlidir. Burada *Clematis orientalis* L., *C.vitalba* L., *Berberis orientalis* C.Koch., *Ficus carica* L., *Platanus orientalis* L., *Pinus pinea* L., *Juniperus rufescens* Link., *J. excelsa* Bieb., *J. foetidissima* Wild., *Smilax excelsa* L., *Salix alba* L., *Carpinus orientalis* Mill., *Punica granatum* L., *Alcea rosea* L., *Malva nicaensis* All., *Vinca herbacea* Waldst.et Kit., *Arbutus andrachne* L., *Malva mauritiana* L., *Agropyrum cristatum* (L.) Gaern., *Narcissus laticolor* Baker., *N.tazetta* L., *Orchis loise* L., *O. masculata* L., *Pinus pallasiana* Lambert., *Jasminum fruticans* L., *Vitex agnus-castus* L., *Ophrys orstriferina* Bieb., *Rhus coriaria* L., *Cotinus coggygria* Scop., *Acer*, *Sorbus*, *Allium*, *Gladiolus*, *Crataegus* cinslərinin növləri, qədim aralıqdəniz qrupun nümayəndələri olan *Pinus eldarica* Medv., *Ruscus hypophyllum* L. və başqalarını saymaq olar.

Kserofit tipinin Ön Asiya sinifinin areallarına daxil olan növlər Aralıqdəniz vilayətinin Ön Asiya, İran yaylaması və Orta Asiyanın dağ hissələrində yayılmışlar. İntroduksiya kulturasında bu sinifə aid olan növlərdən aşağıdakıları qeyd etmək olar – *Gladiolus halophilus* Boiss., *Iris spuria* L., *Eremurus spectabilis* Marsch., *Flytrigia armenum* Hevski (Ön Asiya qrupu), *Colutea cilicica* Boiss.et Ral., *C.armena* Boiss.et Huet., *Allium callidictyon* C.H.Mey., *Galanthus alpinus* Sosn., *Crocus adami* J.(Pall.) Kunth., *Pinus kochiana* Klotzsch., *Ornithogalum sigmoideum* Fr.et Sint., *Sedum caucasicum* (Gross.) Boriss., *S.obtusifolium* C.A.Mey., *Sempervivum globiferum* L., *Acantholimon glumaceum* Boiss., (Kiçik Asiya qrupu) və bu qrupa daxil olan *Acer*, *Rosa*, *Papaver*, *Crocus*, *Rosularia* cinslərin növləri.

Həmin sinifə şimali İran (atropatan) qrupu daxildir. Bu qrupdan kolleksiyada və yaşllaşdırmada - *Allium akaka* K.C.H.Gmel.ex Rgem.et Shult., *A.callidictyon* C.F.May., *Asphodeline reichenlach* Boiss., *Bellevalia longistyla* Nisch., *Tulipa karabachensis* A.Grossh., *Stachys stcheglewii* Sosn., *Rhamnus pallasii* Fish.et Mey. və *Pyrus*, *Rosa*, *Crataegus*, *Acer* cinslərin növləri. Bu sinifin növləri kserofit tipli areala daxil olaraq tarixən sərt kserofit və kreofil şəraitdə formalaşmış və bioloji güclü organizm təşkil edir.

İntroduksiya florasında Üçüncü dövr areal tipinə aid olan növlərdə geniş er tutur. Burada Qirkan və Kolxid siniflərinə aid olan növlər təmsil olunub.

Hirkan nümayəndələrindən *Albizzia julibrissin* Dur., *Parrotia persica* (D.C.) C.A.Mey., *Buxus hyrcana* Pojark., *Danae racemosa* [3]. Moench., *Gleditshia caspia* Dsf., *Ilex hyrcana* Fed., *Hedera pastuchovi* Voron., *Allium paradoxum* (Bieb.) G.Don., *Crocus caspius* Fet.M., *Cyclamen elegans* Boiss.et Bushe., *Paeonia mlokosewitshii* Lomak., *Sedum lenkoranicum* Iljin, *Ruscus hyrcanus* G.Woronov, *Ficus hircana* Grossh. növlərini qeyd etmək olar.

Kolxid sinifi əsasən kolleksiyada aşağıdakı növlərlə təmsil olunmuşdur: *Buxus colchica* Pojark., *Galanthus voronowii* Losin., *Dioscorea caucasica* Lipsky., *Crocus scharajani* Rupr., *Lilium caucasicum* (Misch.) A.Grossh., *Pinus pithyuse* Steven., *Cyclamen abchasicum* (Medw.) Kolak., *Paeonia*, *Euonymus*, *Rhamnus*, *Muscari*, *Allium* cinslərinin növləri, kolxida dağ növləri olan *Abies normaniana* (Stev.) Spach., *Picea orientalis* (L.) Link., *Iris winogradovi* Fom.

Hirkan və kolxid nümayəndələri əsasən dağ mezofil tipli bitkilərdir.

Qafqaz florasından Qafqaz tipli areala aid olan bitkilər əsasən kolleksiyada və çox az istehsalatda yayılıblar. Bu: *Juniperus oblonga* Mb., *Pyrus caucasica* Fed., *Colutea orientalis* Mill., *Colchicum autumnale* Mb., *Lilium moradelphum* Mb., *Pinus hamata* (Stev.) D.Sosn., *Cyclamen vernum* Sw.Brit., *Sedum involucratum* Bieb., *Sempervivum caucasicum* Rupr., *S.pumilum* Bieb., *Tilia caucasica* Rupr. Bu tipə aid olan bitkilər əsasən meşə, alpik və dağlıq kserofitlərə aiddirlər. Kulturada daha perspektivli sərt kontinental iqlim şəraitində formalaşmış dağ kserofitləridir.

Qafqaz florasında nisbətən cavan olan Çöl tipinə aid olan növlərə daha az təsadüf edilir (əsasən kolleksiyada). Bu növlər Sarmat, Pannon və Pontik siniflərinə aiddirlər. Burada *Tulipa*

schrenkii Rgl., *Agropyrum deseriorum* Schult., *Mentha micrantha* Fish., *Asparagus phyllus* Stev., *Crocus reticulatus* Stev.ex Adams. və başqalarını qeyd etmək olar.

İntroduksiya kolleksiyasında və bəzən geniş kulturada Boreal tipin Palearktik sinifinə aid – *Datura stramonium* L., *Asparagus officinalis* L., *Stradioides aloides* L., *Hydrocharis morsus ranae* L., *Festuca orundinaceae* Schreb., *Mentha longifolia* (L.) Huds., *Cotoneaster melanocarpa* Lodd., *Agropyrum repens* L., *Mentha aquatica* L. və Avropa sinifinə (əsasən Aralıqdənizin dağ və meşə qrupu) daxil *Sedum album* L., *Poa compressa* L., *Fraxinus excelsior* L., *Taxus baccata* L., *Festuca heterophylla* Lam., *Physalis alkekengi* L., *Hedera helix* L., *Vinca minor* L., *Bupleurum rotundifolium* L. növlərini göstərmək olar.

Səhra tipi arealın nümayəndələri Turan sinifinin tarixi daha qədim növləri ilə təqdim olunub. Kolleksiya *Asparagus persicus* Baker., *Papaver ocellatum* G.woronov., *Lycium ruthenicum* Murr., *L.turcomanicum* Tuncz.ex Miers. növlərini qeyd etmək olar.

Nəhayət mədəni floraya müxtəlif yollarla düşmüş və bəzən yabanılaşmış növləri saymaq olar. Bu *Ziziphus jujuba* Mill., *Diospyros lotus* L., *Ocimum basilicum* L., *Datura innoxia* L., *Physalis peruviana* L., *Ph.ixocarpa* Brot.ex Hornem., *Vitis sylvestris* Gmel., *Merendera eichler* (Rgl.) Boiss., *Salix purpurea* L. və başqaları

İntroduksiya florasında elə növlər vardır ki Azərbaycanın bütün floristik rayonlarında, hətta Qafqazdan qıraq regionlarda yayılmışlar. Burada *Asparagus verticilatus* L., *Ephedra vulgaris* L., *Smilax excelsa* L., *Salex carpea* L., *S.alba* L., *Populus hebrida* Mib., *Carpinus caucasica* Grossh. və başqa növləri saymaq olar. Geniş ekoloji amplitudaya və bunun səbəbinə geniş areala malik olan bu növlər ubikvist adlanırlar və xaric mühütə ən dözümlüdürlər.

Beləliklə Qafqaz florasından cəlb edilmiş introdusentlərin genetik tərkib qruplarına görə aparılmış analizi göstərir ki, kolleksiyada və becərilmədə daha çox Kserofit tip arealın Aralıqdəniz və Ön Asiya siniflərinə aid olan növlər daha çox əks olunmuşdur. Nisbətən az sayda qədim Üçüncü dövr tipinə aid olan Hirkan sinifin nümayəndələri təsvir olunub. Axırncı yeri bu sırada Çöl, Qafqaz, Səhra və Boreal tiplərə aid olan bitkilər tutur. Belə bölgü quru subtropik şəraitdə həyatı güclü elementlərin, yəni daha geniş ekoloji plastikliyə malik olan kserofit növlərinin perspektivliyini göstərir.

Beləliklə, introduksiya olunmuş növlərin arealoji analizi göstərir ki onların becərmə perspektivliyi hansı floristik qrupa formalaşmasından və nə kimi ekoloji-tarixi şəraitdə qenotipinin müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. **Bayramov A.Ə.** Quru subtropik şəraitdə bitkilərin introduksiyası üçün perspektivli mənbələr və onların ekoloji-tarixi əsaslandırılması. АМЕА-nın Мəruzələri. №4-6, Elm, Bakı, 2001 (2004), s.232-236.
2. **Алиев А.Г.** К итогам интродукции древесных и кустарниковых растений в г.Баку. Бюллетень ГБС АН СССР, вып.35, с. 9-13
3. **Байрамов А.А., Агамиров У.М.** Основные итоги научной деятельности Ботанического сада ИБ АН Азерб.ССР. Изв.АН Азерб.ССР, №6, Баку, 1982. s.14-16.
4. **Вопросы озеленения Апшерона.** Изд. АН Азерб.ССР. Баку. 1956, 258 с.
5. **Гроссгейм А.А.** Анализ флоры Кавказа. Изд.АзФАН. Баку. 260 с.

Байрамов А.А.

**ЭКОГЕНЕТИЧЕСКИЙ СОСТАВ РАСТЕНИЙ ФЛОРЫ КАВКАЗА
КУЛЬТИВИРУЕМЫХ НА АПШЕРОНЕ И ИХ ПЕРСПЕКТИВЫ.**

Многолетние интродукционные исследования и практические испытания проведенные коллективом ЦБС НАН Азербайджана выявили большое число перспективных для культуры декоративных и промышленно полезных растений. В статье дан ботанико-географический анализ основных интродуцированных видов, показан их экогенетический состав и определены перспективные для культуры экогруппы.

Ключевые слова: интродукция, Кавказ, флора, виды, анализ, перспективность

Bayramov A.A.

**INTRODUCED SPECIES FROM FLORA CAUCASUS, THEIR ECOGENETIK
COMPOSITION AND PERSPECTIVES OF CULTURE IN CONDITION OF
ABSHERON.**

Long-term research, conducted by a team of the Central Botanical Garden and the result of practical experience in gardening revealed perspectives Caucasian flora as the source of introduction to involve in conditions dry subtropical decorative and productive important plant species. In article presents a botanical geographical analysis of these species, revealing their ecogenetic composition and shown perspective of culture from separate ecogenetic groups.

Key words: introduction, Caucasus, flora, species, analysis, perspective.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 04.IV.2017